

TANZİMAT DÖNEMİNDE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSU VE OSMANLI MODERNLEŞMESİNE ETKİLERİ*

THE SENDING STUDENTS ABROAD IN THE PERIOD OF TANZİMAT AND THE EFFECTS ON OTTOMAN MODERNIZATION

Aynur ERDOĞAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

Özet: Bu makalede yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun Osmanlı modernleşme tarihindeki konumu ve etkisi incelenmiştir. Modernleşmenin kurumsal düzeyde devlet politikası haline geldiği Tanzimat dönemi Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmasının miladı olduğu gibi araştırmanın da sınırlarını oluşturmaktadır. Araştırmada ana kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Yapılan belge taramasında öğrenci gönderme olgusunun genel fotoğrafını verecek 165 belge seçilmiştir. Belgeler ışığında öğrencilerin gönderildiği Avrupa şehirleri, eğitim gördükleri alanlar, masraf maddeleri tahlil edilmiştir. Bunun yanı sıra öğrencilerin seçilme usulleri, toplumsal profilleri, idare-disiplin yolları, istihdam edildikleri alanlar ve uygulamanın verimliliği değerlendirilmiştir. Sonuç olarak yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun modernleşme tarihi içinde önemli bir dinamik olduğu, Osmanlı Devleti'nin muazzam masrafına rağmen yurtdışında öğrenci okutarak Batılı bilgi ve tekniği aktarıp devlet bünyesinde yeniden üretmeyi amaçladığı ifade edilmiştir. Osmanlı modernleşme literatüründen beslenen tarihi algıların derinlemesine ve çok boyutlu yapılacak araştırmalarla denenmeye muhtaç olduğu da varılan genel bir kanaat olarak kaydedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat, eğitim sisteminde batılılaşma, yurtdışında eğitim, modernleşmenin kadrosu.

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Programında Prof. Dr. İsmail Coşkun'un gözetiminde hazırlanan "Türkiye'de Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi" başlıklı yüksek lisans tezinin bir kısmının gözden geçirilerek kaleme alınmasıyla ortaya çıkmıştır.

Abstract: The position in the history of Turkish modernization and the effect of the case for the sending of students abroad is analyzed. Modernization became government policy activity as an institutional level in the Tanzimat period. The sending of students to Europe also started and that is discussed in the context of the Ottoman educational system reforms and developments. The main source of the study is the Ottoman archive documents. By the scanning of the documents, 165 documents that reflect the general view of the phenomenon of sending students abroad were selected. The European cities that the students were sent to the subjects of their education, and their costs of materials are analyzed. However the election way of students, their social profile, the method's their management and discipline, and their employing areas and the efficiency of this policy was assessed. The conclusion furnishes the case for the sending of students abroad as an important dynamic in the history of Ottoman modernization. The Ottoman government purposed to transfer western science and techniques and they reproduced with this policy at an enormous expense.

Key Words: Ottoman modernization, Tanzimat, westernization of educational system, education abroad, staff of modernization.

Giriş

Yurtdışına öğrenci gönderme, Osmanlı Devletinin 19. yüzyılın ilk yarısında modernleşme politikaları çerçevesinde uygulanan bir devlet politikası olarak belirmiştir. Osmanlı Devletinin ve Türkiye Cumhuriyetinin batılılaşma serüveninde merkezi bir yer işgal eden söz konusu olguya dair araştırmaların sayısı son derece sınırlıdır.

Türk modernleşmesinin dinamiklerine ve tarihi serüvenine ayna tutacak olan ve yurtdışına öğrenci gönderme olgusunu modernleşme tarihimiz içinde ele alan monografik eser yok denecek kadar azdır. Aslında genel olarak yurtdışına gönderilen öğrencileri doğrudan konu eden tek çalışma Adnan Şişman'ın doktora tezi olarak hazırladığı *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: 1839-1876*¹ başlıklı eserdir. Bu çalışma sadece Fransa'ya gönderilen öğrencileri konu etmektedir ve amacı söz konusu olgunun sosyolojik değerlendirmesi olmayıp gönderilen öğrencilere dair belgesel döküm vermektir. Bu haliyle olgunun sosyal boyutlarını ele almayan “tarihi” bir çalışmadır. Yine

¹ Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: 1839-1876*, Ankara: TTK, 2004.

Şişman'ın kaleme aldığı başka bir makalede² ise Paris'te açılan Mısır ve Ermeni okullarında okuyan Osmanlı öğrencileri konu edilmiştir. Bu çalışma da özellikle Paris'e giden Ermeni öğrenciler hakkında tarihi veri sunmaktadır. Öğrencilerin yoğun olarak gönderildiği İngiltere ve Avusturya'yla ilgili ise ne sosyolojik ne tarihi monografik eser vardır. Ercüment Kuran'ın Osmanlı elçiliklerinin Batılılaşmadaki etkisini konu ettiği makalesinde³ ise Londra'ya giden ilk öğrenci kafilesiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Yurtdışına gönderilen öğrencilerle ilgili çalışmalar bağlamında değinilmesi gereken diğer bir çalışma da elektronik veri tabanı geliştirme çabası olarak ortaya çıkan bir projedir⁴. Türkiye'nin yenileşme sürecinde gönderilen öğrenciler için oluşturulmuş bilgi sisteminde Tanzimat dönemine ait veriler henüz işlenmemiş görünmektedir.

Öğrenci gönderme uygulamasına ilişkin çalışmanın yeterli olmayışı, gönderilen öğrencilerle ilgili yukarıda saydığımız eserlerin sınırlı sayıda oluşu ve bu çalışmaların olgunun genel fotoğrafını vermekten uzak oluşları çalışmamız açısından bir kısıtlılık oluştururken ana kaynaklarımızın birincil kaynaklar olarak arşiv belgelerinden meydana gelmesi araştırmayı güçlendiren bir unsur haline gelmiştir.

Tanzimatın ilanını (1839) hazırlayan sürecin II. Mahmut döneminde başladığı bilinen bir gerçektir. Osmanlı modernleşmesinde bir dönüm noktası olan Tanzimat, yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının da devlet politikası haline geldiği dönem olmuştur. Tanzimatın hazırlığını oluşturan “yenileşme” çabalarının arasında 1830 yılında baş gösteren yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması da sayılmalıdır. Çünkü bu tarihten itibaren arşiv belgelerindeki yoğunlukla da dikkat çeken uygulama yine siyasi bir dönemeç olan Meşrutiyetin ilanına (1876) kadar kendi içinde serüveni olan bir devlet politikası olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı modernleşmesinin yurtdışına

² “Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c. V, ss. 1-9.

³ “Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK, 1967, ss. 489-496.

⁴ Bahaettin Yediyıldız, “Türkiye'nin Yenileşme Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler: Prosopografik Bir Veri Tabanı”, 2003, 100K013 Nolu DPT Projesi, (Çevrimiçi), http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/ARDEB/sobag/sobag1_sonuclanan_proje.pdf, 06 Haziran 2009'da girildi.

öğrenci gönderme olgusu üzerinden tahliline de imkan veren bu süreç araştırmanın da sınırlarını oluşturmaktadır.

Yurtdışına Öğrenci Gönderme Politikası

18. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin, Batı karşısında askerî sahada alınan yenilgilere çözüm arayışı olarak ortaya çıktığı genel olarak kabul edilir. Bu sebeple yapılan yenilikler askeri sahada yoğunlaşmıştır. Yeniliklere model olan da bilim ve teknikte gelişme sağlayarak söz konusu yüzyılda siyasi ve askeri hegemonyasını dünya ölçeğinde hissettirmeye başlayan Avrupa'dır.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da kendi aleyhine meydana gelen gelişmeleri takip etmek, bilimsel ve teknolojik seviyeyi yakalayabilmek için bazı yollara başvurmuştur. Ordunun modernizasyonu bağlamında meydana gelen ilk reform çabaları olarak Avrupa'dan eğitilmiş subaylar getirilerek istihdam edilmiştir. Ordunun, Batı orduları modelinde yeniden düzenlenmesine ve özellikle üst düzey askerlerin Batılı bilgiyle yetiştirilmesine önem verilmiştir. Bu sebeple açılan ilk modern okullar askeri sahada eğitim verenlerdir. Mühendishaneler ordunun ihtiyacı olan eğitilmiş subayların temini için kurulmuştur. Bu okulları, diğer askeri okullar ve zamanla sivil alanlarda istihdam edilecek eğitilmiş kadronun eğitilmesi amacıyla diğer modern okullar takip etmiştir. Fakat "askeri eğitim" başlığı altında toplanan eğitim alanlarının çok çeşitlilik gösteriyor oluşu burada vurgulanması gereken bir husus olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bu başlık altında tahsile giden öğrenciler ziraattan mimariye, madencilikten mühendisliğe farklı alanlarda eğitim görmüşlerdir. Dolayısıyla "ordu" nüvesinde başlayan modernleşme politikalarının aslında devletin bu çağda ihtiyaç duyduğu bütün alanlara yansıdığı hatırlanmalıdır.

19. yüzyılda yeni açılan modern okullarla Batılı bilgiye vakıf eğitmen ihtiyacı, acil çözüm bekleyen sorunlar arasına girmiştir. Temel eğitimi veren modern ortaöğretim okulları henüz olmadığı için bu okullara yükseköğrenime hazırlanmış öğrenciler gelemiyor ve istenilen donanıma sahip mezunlar verilemiyordu. Gerek Batılı bilgiye vakıf eğitmen ihtiyacından dolayı ve gerekse okulların istenilen düzeyde mezunlar veremiyor oluşundan dolayı acil bir çözüm arayışı olarak yurtdışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Böylece devletin Batıyla girdiği yeni türden ilişkiler düzeyinde istihdamı elzem haline gelen yabancı dili iyi bilen memurlar, ordunun Batılı tarzda eğitim ve sevki için

gerekli eğitimi almış subaylar ve uzun vadede devletin ihtiyaç duyduğu kadroyu yetiştirebilecek eğitmenler modern bilginin anavatanı olan Avrupa'da gerekli eğitimi alacaklar ve modernleşme sürecini hızlandıracaklardır.

Yurtdışına öğrenci gönderme politikasına milat olan ilk uygulama 1830 yılında gerçekleşmiştir. Bu alandaki gayretleri zikre değer olan dönemin Seraskeri Hüsrev Paşa uygulamanın da başlatıcısı olmuştur. Masrafları Hüsrev Paşa tarafından karşılanan ve askeri tahsil gören beş öğrenciden ikisi (Abdüllatif, Hüseyin) 1838'de tahsillerini tamamlayarak geri dönerken diğer üçü (Mehmed Reşid, Ahmed ve Edhem) tahsillerine devam etmişlerdir ve masrafları devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır⁵. Öğrenci gönderme uygulaması Tanzimatı hazırlayan süreçte başlamıştır ve bu beş öğrencinin eğitim için Paris'e gidişi yoğun öğrenci gönderiminin başlangıcı olmuştur.

Tanzimat'la birlikte teknik eğitim için siviller de gönderilmeye başlanmıştır. Eğitim sivil alana doğru genişlemiş olsa da Tanzimat döneminde (1839-1876) eğitiminin alınması istenen alanlardan temel kaygının Avrupa'da meydana gelen teknolojik gelişmeye vakıf olma ve bu gelişmenin arkasındaki bilimin öğrenilerek İmparatorluğun hizmetine sunulması olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun yurtdışına öğrenci göndermekteki saikinin bir medeniyet arayışı olmadığı söylenebilir. Padişah ve bürokratların açıklamalarını içeren belgelerden⁶ anlaşıldığına göre Osmanlılar kendi din, kültür ve dünya görüşlerinden şüphe duymamaktadırlar. Avrupa'da meydana gelen bilimsel ve teknik gelişmeye en hızlı şekilde vakıf olarak kendilerine mâl etmek istemektedirler. Osmanlı modernleşmesinde merkezi bir yeri olan yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun bu karakterinin, bu olgu üzerinden, Osmanlı modernleşmesinin de bir karakteri olduğunu söylemek mümkündür. Yurtdışına öğrenci gönderilirken bu uygulamanın verimliliği değerlendirilerek imparatorluk topraklarında açılacak modern okullarla öğrencilerin eğitilmesi yoluna gidilmek istenmesi⁷, bilimsel ve teknolojik gelişmenin imparatorluk bünyesine katılarak geliştirilmek istenmesine yönelik gayrete işaret etmektedir.

⁵ BOA. HAT. nr. 694/33474; 701/33726-A.

⁶ bk: BOA. İ.HR. nr. 4/198; İ.HR. nr. 211/12192; İ.MF. nr. 3/1313 L-5; İ.HR. nr. 275/16721.

⁷ BOA. İ.HR. nr. 4/198.

Uluslararası Siyasetin Yansımaları

Modern dönemlerde siyasi egemenlik çoğunlukla bilimsel ve teknolojik gelişmenin doğal bir sonucu olarak görülmüştür. Avrupa'da meydana gelen gelişmenin arkasındaki toplumsal ve siyasi koşullar göz ardı edilerek Batının biliminin ve tekniğinin alınmasıyla istenilen siyasi ve ekonomik güce ulaşılabileceği varsayılmıştır.

Öğrencilerin gönderildiği şehirler, bilim merkezleri olmaları yanında 19. yüzyılın güçlü siyasi merkezleri de olunca bu süreçte gerek Osmanlı Devleti'nin bu devletlerle kurduğu ilişkiler gerekse bu devletlerin siyasi yönelimleri yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını etkileyen faktörler haline gelmiştir.

1830 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bir taraf olarak içinde bulunduğu dünya siyasetinde etkin güçler; Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve yeni bir güç olarak belirmeye başlayan Almanya'dır. Bu yüzyılda Osmanlı'nın sıcak savaşa girdiği en önemli güç ise Rusya olmuştur. Diğer güçler Osmanlı Devleti'nin Rusya ile mücadelesinde çıkarlarına göre taraf olmuşlardır. Rusya ile savaşı henüz sonlandıran Osmanlı, Tanzimat Fermanı'nı ilan ederek reformlar için zaman bulmuş ve fakat 1853 yılında Kırım savaşıyla yeni bir sürece girmiştir. Kırım savaşı özellikle İngiltere ile ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur.

Avusturya savaş sürecinde iki devlet arasında denge gözeterek tarafsız kalmayı yeğlemiştir. Bu sebeple 1853 yılı 12. ayında Avusturya Umur-u Ecnebiye Nazırı Mösyo Poal Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş sona erip barış antlaşması yapılan kadar Viyana'ya öğrenci gönderilmesinin durdurulmasını istemiştir.⁸ Anlaşılan o ki, Avusturya bu süreçte Osmanlı Devleti ile öğrencilerinin okullarında eğitim görmesi düzeyinde bile ilişki kurarak Rusya'yı karşısına almak istememektedir. Nitekim savaş sürecinde Viyana'ya öğrenci gönderilmediği gözlenebilmektedir.

Viyana gibi öğrenci gönderilmeye 1835 yılında başlanan Londra'ya da savaş süresince öğrenci gönderilmemiştir. Sömürgeci Doğu politikaları açısından Rusya'nın "Güneye inme" politikalarını tehlikeli gören İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Kırım savaşından sonra, özellikle Islahat

⁸ BOA. HR.TO. nr. 154/22

Fermanı'nın etkisiyle gönderilen çok sayıda öğrenciden bir kısmı da Londra ve Viyana'ya yönlendirilse de bu süreçten sonra Paris, daha az sayıda öğrencinin gönderildiği Liège ve sonrasında Berlin öne çıkmıştır. Fakat bu grafikte devletlerarası ilişkiler kadar Osmanlı eğitim sistemindeki gelişmenin etkisi de görülmelidir. Eğitimde modernizasyonun belli bir aşamaya gelerek reformların meyveleri alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Islahat Fermanı'ndan sonra gerçekleşen yoğun öğrenci gönderisinden sonraki bu süreçle birlikte gönderilen öğrencilerin ilk dönemin aksine sivil sahada eğitim gördükleri gözlenmektedir. Askeri öğrenciler yerine sanayi dallarında eğitim görmek için gönderilen öğrenciler yoğunluk kazanmıştır.

Bu süreçte Berlin de öğrenci gönderilen bir merkez olarak görülmektedir. Prusya Avrupa siyasetinde etkin bir güç olarak belirmeye başlamıştır ve Osmanlı Devleti ile yakınlaşma arzusundadır. 1852 yılında Berlin'deki Osmanlı elçisinden gelen bir mektupta ise Osmanlı öğrencilerinin diğer Avrupa merkezleri gibi Berlin'de de eğitim görmelerinden memnuniyet duyacaklarını bildirdikleri ifade edilmektedir⁹. Prusya devlet adamlarının taleplerinin geri çevrilmediği ve Islahat Fermanından sonraki yoğun öğrenci gönderilerinin yönlendirildiği merkezlerden birinin de Berlin olduğu görülmektedir¹⁰.

Prusya için olduğu kadar diğer devletler için de Osmanlı öğrencilerini misafir etmenin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı öğrencilerinin ülkelerinde eğitim almasını teşvik edici üst düzeyden açıklamalar bu önemi resmetmektedir. 1847 yılında Osmanlı bahriye öğrencilerinin İngiltere'ye gönderileceği haberini elçilerinden almalarıyla İngiltere dış işleri bakanı düzeyinde, gelecek öğrencileri bekleyen eğitim serüveniyle ilgili bilgi verilmiştir. Dışişleri bakanı Lord Palmerston bahriye öğrencilerinin dil ve temel mühendislik bilgilerinin düzeyine göre hangi aşamalardan geçeceklerini izah etmiş ve öğrencilerin iyi bir eğitim alması için İngiltere'nin bütün imkanlarını memnuniyetle kullanacağını eklemiştir¹¹.

Avusturya'da ise bizzat Prens Metternich tarafından öğrencilerle ilgilenmesi için kumandan Havzlab görevlendirilmiştir¹². Bununla birlikte İmparatorun

⁹ BOA. A.M. nr. 10/12

¹⁰ BOA. A.AMD. nr. 71/87

¹¹ BOA. İ.HR. nr. 40/1863

¹² BOA. HAT. nr. 661/32265 B; HAT. nr. 1185/46746 B

öğrencilerin durumlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Viyana’da tahsil gören Harbiye öğrencileri çizdikleri harita ve resimleri İmparatora göndermişler ve başarılarından dolayı ödüllendirilmişlerdir.

Bu tarihlerde yurtdışına gönderilen öğrenciler açısından Mısır’ın durumu ise dikkat çekicidir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanından dolayı yurtdışındaki Mısır’dan gönderilen öğrencilerin durumunda zaman zaman belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti erken tarihlerden itibaren yurtdışına Mısır’dan gönderilen öğrencileri takip etmektedir¹³.

Mehmet Ali Paşa’nın isyan hareketine rağmen yabancı devletler nezdinde Mısır’dan gelen öğrencilerin Osmanlı vatandaşı sayılması kayda değerdir. Zira Paris’te tıp tahsili gören 5 öğrencinin eğitimlerini tamamlamaları üzerine Mısır’a geri gönderilmeleri için Fransa’nın ilgili makamından öğrencilerin pasaportları Osmanlı elçiliğine gönderilmiştir. Paris maslahatgüzarı Talat Efendi bu tür bir durumda nasıl davranacaklarına ilişkin usul belirlemek için İstanbul’la yaptığı yazışmada öğrencilerin Osmanlı Devleti vatandaşı olmalarına dayanarak pasaportlarını aldıklarını ifade etmiştir¹⁴.

Fakat isyandan sonra her ne kadar Mısır’la sorunlar sona erme de özerklik verilerek yeni bir hukuki statüyle ilişkiler netleşmiştir. Konumuz bağlamında da bu iyileşme hissedilmektedir. Daha önce bahsi geçtiği üzere İstanbul’dan giden Osmanlı öğrencilerinden Paris’teki Mısır okulunda eğitim görenler olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleri arasında ilişkilerinin en eskiye dayandığı ülke Fransa’dır. Fransa’nın hem “kadim dost” olması hem de zamanın bilim merkezi olarak İngiltere, Almanya, Rusya gibi devletlerden de öğrenci çekiyor olması özelliği¹⁵ Osmanlı Devleti’nden giden ilk öğrencilere de ev sahipliği yapmasını sağlamıştır. Osmanlı’daki eğitim sisteminin gelişim evresine paralel olarak gönderilenlerin sayısında zamanla azalma görülse de, Almanya ile savaşa girmesine ve sonrasında Osmanlı dış politikasının Almanya’ya yaklaşmasına kadar Osmanlı öğrencilerinin en yoğun olarak gönderildikleri merkez olmuştur.

Bununla birlikte Fransa öğrenci gönderilmeye başlandığı ilk yıllardan itibaren eleştiri oklarını da üzerine çekmiştir. Özellikle devrimlere ev sahipliği yapması,

¹³ BOA. HAT. nr. 954/40958-F

¹⁴ BOA. HAT. nr. 827/37465-F

¹⁵ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

18. ve 19. yüzyıllardaki düşünsel gelişmede merkezi bir rol alması değişim karşıtlarının tepkisini çekmesine sebep olmuştur. Daha 1834 tarihinde Paris'teki Rusya elçisinin Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan okullar için öğretmen getirdiğini Petersburg'a yazması üzerine Rusya Hariciye Nazırı Kont Tiselrodan'dan gelen mektupta Osmanlı Devleti bu öğretmenlerin başıbozukluğu hususunda uyarılmıştır¹⁶.

Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sıcak cephesi haline gelen Rusya'nın Fransa'dan öğretmen getirilmesi konusunda devleti uyarmasında şüphesiz Osmanlı-Fransa yakınlığından duyduğu rahatsızlık hissedilmektedir. Özellikle Balkanlardaki ilerleme planları dahilinde Avusturya'yı yanına çekme, en azından tarafsız bırakma politikaları uygulamaktadır. Fransa ise Avrupa devletleri tarafından devrimden sonra Avrupa'da meydana gelen kargaşadan sorumlu tutulmaktadır.

Bu güçler dengesinin Kont Tiselrodan'un kaygılarındaki ve Osmanlı'ya yaptığı uyarıdaki yansımaları bir yana yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada Almanya'ya yaklaştığı süreçte öğrencilerin artık Fransa'ya değil Almanya'ya gönderilmesi kararı alınırken de söz konusu ülkenin eğlence dünyası gerekçe gösterilmiştir. 1893 yılında çıkan bu karara göre Fransa'nın tiyatro ve benzeri eğlence mekanlarının çokluğu öğrencilerin eğlenceye dalarak tahsilleriyle yeterince meşgul olmamalarına sebep olmuştur. Buna göre Paris'te öğrencilerin ahlakı bozulmaktadır. Dolayısıyla artık Berlin ve Viyana öğrencilerin eğitimi için uygun merkezler olarak görülmektedir¹⁷.

Osmanlı öğrencilerinin gönderileceği Avrupa merkezlerinin seçiminde siyasi olarak meyil gösterilen merkezlerin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu seçimde devletlerarası ilişkilerin konjonktürü de etkin olmuştur. Bununla birlikte özellikle bazı merkezlerde belli eğitim alanlarının öne çıkmasında söz konusu merkezlerin bilim ve teknolojiadaki seviyesinin ve yoğunluk alanının, seçilmelerinde etkin olduğu gözlenebilmektedir.

Öğrencilerin Gönderildikleri Avrupa Şehirleri ve Eğitim Alanları

19. yüzyılda ekonomik alanda sömürgeciliğin meyvelerini toplayan ve bilim ve

¹⁶ BOA. HAT. nr. 1189/46835

¹⁷ BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97

teknolojideki gelişmeleri siyasi ve askeri alanda güce dönüştürebilen Avrupa merkezleri aynı zamanda Osmanlı öğrencilerinin gönderildiği merkezler olmuştur. Paris, Londra ve Viyana'nın öne çıktığı bu merkezlere hangi alanlarda eğitim almak üzere ve hangi tarihlerde öğrenci gönderildiğinin tespiti söz konusu merkezlerin hangi alanlarda öne çıktığının yanı sıra Osmanlı modernleşmesinin hangi aşamalarda hangi kadrolara ihtiyaç duyduğunun belirlenmesi açısından da önem taşımaktadır.

a) Paris

İlk gönderilen öğrencilere ev sahipliği yapan merkez olduğu gibi bu süreçte en uzun süre ve en çok öğrenci gönderilen şehir Paris olmuştur. Bu haliyle Paris öğrenci gönderme uygulamasının bütün aşamalarının takip edildiği merkez olarak da öne çıkmaktadır. 1830 yılını milat olarak kabul ettiğimiz uygulama için ilk seçilen şehir Paris'tir. Aileleri tarafından gönderilen ve bu yıllarda devlet burslusu olan iki öğrencinin haricinde ilk gönderilen 5 öğrenciden sonraki teşebbüs 1835 yılına denk gelmektedir. İlk gönderilenler ağırlıklı olarak askeri eğitim almışlardır. Paris'e 1840 yılına kadar litografya, tıp, kimya tahsilinin yanı sıra biri bahriyeli olmak üzere askeri alanda tahsil gören 7'si gayrimüslim yaklaşık 23 öğrenci gönderilmiştir. Birer ikişer üçer kişilik bu öğrenci gönderilerinin ardından 1840 yılında Mühendishanelerden, Tophane'den, Tercüme Odasından, Harbiye'den kalabalık bir öğrenci kafilesi Paris'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Mühendislik, top imali, mekanik, kimya gibi bilimlerin askeri Mühendishanelerde tahsili yapılmaktadır ve dolayısıyla bu kurumlardan giden öğrenciler bu teknik alanlarda askeri eğitim bünyesinde eğitim almışlardır.

Bu yoğun öğrenci gönderimiyle birlikte eğitim alanlarında da bir çeşitlenme gözlenmektedir. Temel bilimlerin ve dil tahsilinin yanı sıra ziraat, madencilik, mimarlık - yol, köprü yapımı, resim, ipek mancınığı, silah imali, hukuk bu dönemde eğitimi alınan alanlar arasına girmiştir.

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yeni bir öğrenci gönderme yoğunluğuyla karşılaşmaktadır. 1840 yılından 1856 yılına kadar yaklaşık 69 öğrenci Paris'e gönderilmiştir. Bunlardan 12'si gayrimüslimdir. 1856 ila 1869 arasında ise gönderilen yaklaşık 153 öğrenciden 56'sı gayrimüslimdir. Öğrenci

gönderiminin yoğunlaştığı bu süreçte Paris'te Mekteb-i Osmani ve gayrimüslim öğrenciler için Mekteb-i Muradyan açılmıştı.

Yurtdışına öğrenci göndermek hayli masraflı bir uygulamadır. 1840'ta, daha uygulama onuncu yılındayken, Padişah tarafından, yurtdışına öğrenci göndermenin faydalarına binaen hiçbir masraftan kaçınılmaması gerektiği ifade edilse de asıl amacın burada modern okullar açarak aynı masrafla daha fazla öğrenci yetiştirilmesi olduğu dillendirilmeye başlanmıştır¹⁸. Paris'te öğrenci sayısının artması sebebiyle ve hem de giden öğrencileri Paris yüksek okullarına hazırlayacak bir ortaöğrenim vermesi amacıyla 1857 yılında Mekteb-i Osmani açılmıştır ve fakat 1865 yılına gelindiğinde bu okul için yapılan muazzam masrafla İstanbul'da okul açmanın daha faydalı olacağı kanısına varılmıştır. Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin beklenildiği kadar maharetli memurlar olamayışları da öğrenci gönderme uygulamasının mercek altına alınmasının diğer bir sebebidir¹⁹. 1869 yılında bir komisyon oluşturularak Paris'teki öğrenciler imtihana tabi tutulmuştur. Bunların peyderpey İstanbul'a dönmeleri amaçlanmıştır. Bu tarihten sonra yetim çocukların eğitim aldığı Sanayi Mekteplerinden küçük yaşta öğrenciler gönderilerek meslek eğitimi almalarına karar verilmiştir²⁰.

Bu tarihten önce meslek öğrencilerinden saatçilik ve dericilik alanında tahsil görmeleri için gönderilenler olmuştur. Bu alanlara fotoğrafçılık, matbaacılık, kunduracılık, alçı sanatı (heykeltıraşlık) eklenmiştir. 1869'da 10'u gayrimüslim olmak üzere 20 Sanayi Mektebi öğrencisi gönderme kararıyla başlayan bu süreçte öğrencilerin Sanayi okulunda eğitimini gördükleri alanların tahsilini aldıkları tahmin edilebilir.

1869'dan 1875 yılına kadarki beş yıllık süreçte gönderildiği tespit edilen yaklaşık 25 meslek öğrencisinden 12'si gayrimüslimdir. Fakat mesleki tahsil gören öğrencilerden de beklenen verim alınamamıştır. Bu sebeple 1875 yılında Paris'teki bütün öğrencilerin İstanbul'a getirilmesi kararlaştırılmıştır ve nihayet 15 Temmuz 1875'te öğrenciler İstanbul'a getirilerek yurtdışına öğrenci

¹⁸ BOA. İ.HR. nr. 4/198

¹⁹ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

²⁰ BOA. HR.TO. nr. 78/33

gönderme serüvenin Paris sahnesinin birinci perdesi kapanmıştır²¹.

b) Londra

Londra'ya 1835 yılında öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ardından yoğun öğrenci gönderisiyle de Londra süreci sona ermiştir. Bu süreçte gönderilen yaklaşık 67 öğrencinin 50'si mühendishanelerden giden subaylardır. Paris serüveninde olduğu gibi bu öğrenciler 1835, 1840, 1856 yıllarına denk gelen yoğun öğrenci gönderimi kapsamında Londra'ya gitmişlerdir. Londra'nın topçuluk, deniz subaylığı, mühendislik, deniz inşaat mühendisliği eğitiminde (fünun-u mimariye-i bahriye)²² öne çıktığı görülmektedir. 1835 ila 1856 yılları arasında, son giden kafiyeledeki bahriyeli öğrencilerin sayılarına ulaşamadığı için, Londra'ya *en az* 67 öğrencinin gönderildiği söylenebilir. Islahat Fermanı sonrası gönderilen bahriyeli öğrenciler eklendiğinde bu rakamın daha fazla olacağı muhakkaktır. Bu öğrencilerin sayısının ve isimlerinin şu anda meçhul olması gayrimüslim öğrencilerin sayısını da belirsizleştirmektedir. Çünkü bu süreç yurtdışına gayrimüslim öğrenci gönderilmesinin daha yoğun olduğu Islahat Fermanı sonrasına denk gelmektedir. Fakat ilk gönderilenlerden olmak üzere barut imali fennini tahsil eden Arakel gayrimüslim öğrenci olarak dikkati çekmektedir²³.

Bunun dışında ifade ettiğimiz öğrenci gönderme tarihlerinin ara dönemlerinde başka alanlardan öğrenci gittiği de olmuştur. Bunlar; askeri alan, demir madeni eritme ve kalıba dökme sanatı, barut imali, madencilik ve daha sonra Paris'e nakledilen kimya ve dil öğrencileridir.

c) Viyana

1835 yılında öğrenci gönderilmeye başlanan diğer bir Avrupa şehri Viyana'dır. Yine Islahat Fermanı sonrasında gerçekleşen yoğun öğrenci gönderileri kapsamında 1857'de gidenlerle bu şehre öğrenci gönderimi son bulmuştur. Gönderilen yaklaşık 34 öğrenciden 19'u Harbiye öğrencisidir. Bunlar dil eğitiminin yanı sıra askeri eğitim almışlardır. İlk giden Harbiye öğrencilerinden

²¹ BOA. MF.MKT. nr. 16/167; Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: 1839-1876*, s. 79.

²² BOA. HR.TO. nr. 209/47

²³ BOA. HAT. nr. 588/28894

altısının terzilik tahsili almış olmaları dikkat çekmektedir. Diğer öğrencilerden 6'sı mühendislik, 4'ü tıp eğitimi almıştır. 5'i ise devlet bürolarından giden memurlardan oluşmaktadır. Yüzyılın sonunda Osmanlı ile benzer kaderi paylaşacak bir imparatorluk olarak Avusturya'daki eğitimde askeri talim alanının öne çıktığı gözlenmektedir.

d) Berlin

Berlin'e ilk giden öğrenci ise daha sonra sadrazam olarak görülen Mehmed (Kıbrıslı Mehmed Paşa) olmuştur²⁴. Ardından 1839 yılında giden üç öğrenci Berlin'e Viyana'dan geçmişlerdir²⁵. 1856'da gönderilenlerden ise 5'i Berlin'e yönlendirilirken bir yıl sonra Paris'e giden 56 öğrenciden 14'ü çetin kış mevsiminden dolayı bu şehirde kalırken sonrasında Londra, Viyana ve Berlin arasında taksim edileceklerdir. Buna göre son gidenlerin kaçının Londra ve Viyana'ya, kaçının Berlin'e yönlendirildiği henüz netlik kazanmadığı için bu süreçte Berlin'e *en az* 10 kişi gönderildiği söylenebilir. Fakat bilindiği üzere Osmanlı Devletinin dış siyasette Almanya'ya yaklaşması ve Fransa'daki öğrencilerden verim alınamaması sebebiyle²⁶ araştırmanın sınırını oluşturan tarihten sonraki süreçte Berlin, öğrencilerin gönderildiği merkez olarak öne çıkmıştır.

e) Liège

Belçika'ya öğrenci gönderme girişimi 1870 Fransa-Prusya savaşından dolayı gerçekleşmiştir. Bu süreçte Fransa'daki öğrencilerden bir kısmı Belçika'nın Liège şehrine nakledilmiştir. Savaştan sonra, 1871'de, ilim tahsili gören 6 öğrenci ve bir kısım meslek öğrencisi Belçika'da tahsillerine devam etmişlerdir. 1875'te Fransa'daki öğrenciler İstanbul'a getirilirken Belçika'dakiler de onlarla birlikte Paris üzerinden memleketlerine geri dönmüşlerdir. Belçika'da eğitim alan öğrencilerin idareleri Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla gidiş-gelişlerin kontrolünü yapan, öğrencilerin işlerini yürüten de bu elçi olmuştur²⁷.

²⁴ Mehmed Esad, *Mir'ât-i Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Şirket-i Mertebe Matbaası, 1310, s. 19.

²⁵ BOA. HAT. nr. 799/37041-A

²⁶ BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97

²⁷ BOA. MF.MKT. nr. 24/72

Uygulamanın Kurumlaşma Aşamaları ve Usul

Öğrenci gönderme uygulamasının yıllar geçtikçe zarar-yarar değerlendirmesi yapılarak zamanla bir usule bağlanması sağlanmıştır. Şu ana kadar yürütülen çalışmada arşiv belgelerinin arasında gönderilenlere ilişkin tam bir nizamnameye rastlanmamıştır. Belgenin aslında mevcut olması ama arşiv tarama sistemindeki belirsizlikten dolayı rastlanamamış olma ihtimali bir yana, bulunan belgeler üzerinden uygulamanın kurumlaşması ve nizam ve usule bağlanması yönünde geçirdiği aşamalar takip edilebilmektedir.

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması uzun yıllar devam eden bir devlet politikası olmuştur. Savaş döneminden sonra Cumhuriyet döneminde de uygulamanın devam ettiği görülmektedir.²⁸ 1914 yılında, savaşın hemen öncesinde olması hasebiyle belki Osmanlı Devleti tarafından son kez olarak öğrenci gönderileceği zaman gazetede ilan edilen yetkin nizamname yıllar içinde alınan yolu göstermektedir. Usul ve nizamda bu merhalenin başlangıcı olarak incelenen dönemde meydana gelen tecrübe şüphesiz gelişmeye temel ve kaynak olmuştur.

Takvim-i Vekayi gazetesinin 6 Recep 1332 (31 Mayıs 1914) tarihli sayısında o tarihte yurtdışına eğitim için gönderilecek öğrencilere yönelik bir nizamname²⁹ yer almaktadır. Geriye dönük bir okuma yapma imkanı veren bu nizamnamede gönderilecek öğrencilerin masraflarının yine devlet tarafından karşılandığı görülmektedir. Buna göre öğrencilerin bazı şartlara haiz olması gerekmektedir. Öğrenciler Osmanlı tebaasından olmalıdır, bir yüksek okuldan mezun olmalıdır, 18 yaşından küçük 25 yaştan büyük olmamalıdır, cinayet veya namus suçundan mahkum olmamış olmalıdır, müzmin bir hastalıkları ve eğitimlerine engel teşkil edecek bedensel özürleri olmamalıdır. Öğrenciler yarışma mahiyetinde düzenlenecek bir imtihanla seçilecektir. İmtihan tarihi gazetelerden ilan edilecektir. Yurtdışındaki tahsil süresi 8 yıldır. Buna en fazla iki yıl dil tahsili eklenecektir. Öğrenciler eğitimleri süresince her yıl Maarif Nezaretine veya müfettişe sınav sonuçlarını gösterir bir belge gönderecektir.

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması devlet tarafından başlatıldığı için

²⁸ Bu dönemde gönderilen öğrencilerle ilgili bir çalışma olarak bk. Kansu Şarman, *Türk Promethe'ler: Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.

²⁹ Mehmed Reşad, v.d, "Memalik-i Ecnebiyeye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname", *Takvim-i Vekayi – Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Ceride-i Resmiesidir*, 6 Recep 1332, Numara: 1833, ss. 1-3.

öğrenciler de devlet kurumlarından devlet tarafından seçilmişlerdir. Araştırmanın konusunu oluşturan Tanzimat sürecinde bu kurumlar yeni açılan modern okullar ve reforma tabi tutulan ordu ve devlet bürolarıdır. Uygulama devlet politikası haline gelerek gönderilenler çoğaldıkça gitmek için dilekçeyle başvuranlar da olmuştur³⁰. Fakat bunlar da yine söz konusu kurumlara mensupturlar.

Uygulamanın başında öğrencilerin devlet kurumlarından seçilerek gönderiliyor oluşları; başka bir deyişle genele ilan edilerek seçilmiyor oluşları bu öğrencilerde aranan şartların ilan edilmemiş olmasını da açıklayıcıdır. Bu öğrenciler zaten bir devlet kurumunda eğitim görüyor veya çalışıyor olmakla Osmanlı vatandaşıdır ve devlet bunların genel özelliklerinin ve yine suç sabıklarının olup olmadığı bilgisine sahiptir.

Öğrenci gönderilmeye başlandığı 1830 yılında yüksek öğrenim statüsünde modern eğitim veren üç okul vardır. Bunlardan Mekteb-i Tıbbiye henüz kurulmuştur (1827) ve mezun vermemiştir. Öğrencilerin modern bilimsel eğitim almak için yurtdışına gönderildikleri iki yüksek öğrenim kurumu Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mühendishane-i Bahri Hümayun'dur. Askeri sahada eğitim veren bu kurumlardan giden öğrenciler de yurtdışında askeri teknoloji eğitimi almışlardır. Özellikle Mühendishanelerden giden öğrencilerin mekanik, topçuluk, istihkam, gemi inşası, silah imali gibi askeri teknoloji alanında ve kimya, madencilik, denizcilik, demiryolu inşası gibi alanlarda eğitim aldıkları görülmektedir³¹. 1834 yılında kurulan Mekteb-i Harbiye de birçok öğrencinin gönderildiği bir eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Kuruluşundan dört yıl sonra Paris'te Harbiye öğrencileri vardır³² ve özellikle Paris ve Viyana'ya Harbiye'den öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir³³. 1840 yılında 17 kişilik yeni bir öğrenci grubu yurtdışına gönderilmek üzere seçilip Padişah Abdülmecid'in onayına sunulurken yapılan açıklamalar bu tarihte öğrencilerin seçildiği eğitim kurumlarının hangileri olduğunu da bize göstermektedir. Bu belgeye göre bu tarihte yurtdışına

³⁰ BOA. İ.HR. nr. 39/1844; BOA. A.MKT.NZD. nr. 7/50; BOA. İ.HR. nr. 126/6339; BOA. İ.HR. nr. 50/2384; BOA. İ.HR. nr. 150/7917.

³¹ Bk. BOA. HAT. nr. 527/25932-C; A.AMD. nr. 30/23; A.AMD. nr. 33/45; A.AMD. nr. 71/87; A.AMD. nr. 76/38.

³² BOA. C.MF. nr. 118/5892

³³ Bk. BOA. C.MF. nr. 4/179; İ.HR. nr. 4/198.

gönderilecek öğrenciler; subaylardan, Tophane'den, Harbiye'den ve Mühendishanelerden seçilmişlerdir³⁴. 27 Ekim 1856 tarihli bir belgede ise bu kurumlara ek olarak öğrenci gönderilen merkezlerden olmak üzere ticarethanelerden ve devlet bürolarından bahsedilmektedir³⁵.

Yoğun olarak öğrenci gönderilen bir diğer eğitim kurumu da Mekteb-i Sanayi'dir. Islahhane de denen bu okullara yetim ve kimsesiz çocuklar alınmaktaydı. İlk 1863 yılında Niş'te kurulan okulun 1868 yılında İstanbul'da şubesi açılmıştır³⁶ ve 1872 yılında yarısı Müslüman ve yarısı gayrimüslim 20 öğrencisi çeşitli sanayi kollarında tahsil görmek üzere Paris'e gönderilmiştir³⁷. Daha sonra da sanayinin farklı alanlarında eğitim almak için okuldan öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Sanayide çalışan işçilerin de işkollarında tahsil görmek üzere yurtdışına gönderildikleri olmuştur. Samako'daki dökümhaneden altı işçi 1838 yılında demir eritme ve kalıba dökme hususunda eğitim almak için İngiltere'ye gönderilmişlerdir³⁸. Ancak bu dönemde mesleki gelişme bağlamında teorinin yanında alınan pratik eğitimin de öğrencilik olarak değerlendirildiği unutulmamalıdır.

Orduda muvazzaf subay ve diğer üst düzey askerlerin yanında asker mühendislerin de yurtdışında eğitim almak için gönderildikleri görülmektedir³⁹. Yine Tercüme Odası, Babıâli Kalemî, Hariciye Mektubi Kalemî, Maliye Mektubi Kalemî, Dahiliye Kalemî⁴⁰ gibi devlet bürolarından muvazzaf memurlar yurtdışında dil tahsili ve temel bilimlerin tahsili için gönderilmişlerdir.

Yurtdışında eğitimin cazibesi Osmanlı Devleti'nde Batılı bilginin ve Batı biliminin cazibesine paralel olarak artmıştır. Tanzimat'ta modern okulların adedi çoğalmış ve çeşitlenmiştir ve sivil alanda orta dereceli ve yüksek eğitim veren okullar açılmıştır. İlk gönderilen öğrenciler yüksek okullardan seçilmiştir.

³⁴ BOA. İ.HR. nr. 4/198

³⁵ BOA. İ.HR. nr. 137/7068

³⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: (Başlangıçtan 1982'ye Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, s. 150.

³⁷ BOA. MF.MKT. nr. 6/76

³⁸ BOA. C.NF. nr. 1/6

³⁹ BOA. A.AMD. nr. 77/33; BOA. İ.HR. nr. 4/198.

⁴⁰ Bk. BOA. A.AMD. nr. 7/58; İ.HR. nr. 154/8143; A.AMD. nr. 79/64; İ.HR. nr. 150/7917; İ.HR. nr. 322/20766.

Orta öğrenim okullarından başvurular önceleri reddedilmiş⁴¹ 1864 yılında ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır⁴². Fakat geçen zaman içinde öğrencilerin geç yaşta gitmelerinin sakıncaları ortaya çıkmaya başlamıştır. 1851 yılında Paris elçisi Kemal Bey gönderdiği raporda yaşları geçkin öğrencilerin üç senede yapılacak tahsili beş senede gerçekleştiremediklerini ve hal ve tavırlarıyla diğer öğrencilere kötü örnek olduklarını söylemiştir⁴³. Geç yaşta yurtdışına gönderilmelerinde görülen bir mahzur da bu öğrencilerin daha önce okudukları okulların esnek düzenine alışmış olmaları dolayısıyla üzerlerinde disiplin kurmanın zorlaşmış olmasıdır.

Öğrencilerin gönderilme yaşları konusunda en ayrıntılı değerlendirmeyi Mekteb-i Osmani müdürü Esad Bey'in yaptığı görülmektedir. Ona göre geç yaşta, yüksek okul mezunu olarak gönderilmelerindeki mahzur, bu öğrencilerin özellikle dil eğitimi sırasında küçük yaşta öğrencilerle aynı sınıflarda eğitim görürken zorlanmaları ve küçük öğrencilerle oturup kalkmadıkları için dil öğrenememeleridir. Bu öğrenciler aynı zamanda yıllar süren öğrencilikten sonra bıkkınlık yaşayabilmektedirler ve bu sebeple ders düzenine uyum sağlayamamaktadırlar. Ayrıca yaşları geçkin oldukları için heva ve heveslerine uymakta ve derslerini ihmal etmektedirler. Diğer taraftan küçük yaşta gittiklerinde kendi örf ve adetlerinden uzak bir ortamda yetişmelerinin getireceği bir yabancılaşma söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda kendi memleketlerinde tam bir eğitim almadan gittikleri için Türkçe dilleri de zayıf olacaktır. Esad Bey iki durumun da mahzurlarını karşıladıktan sonra en az zararlısının küçük yaşta gönderilmeleri olduğuna kanaat getirmiştir. Küçük yaşta gönderildiklerinde meydana gelecek yabancılaşma durumunun ve ana dillerindeki zayıflığın dönmelerinden sonra birkaç aylık eğitimle giderilebileceğini düşünmüştür⁴⁴.

Öğrencilerin küçük yaşta gönderilmesiyle kendi din, örf ve adetlerini öğrenmeden yabancı kültürüyle yetişmeleri konusundaki endişesinde Esad Bey yalnız değildir. Prusya'daki Osmanlı elçisinin 1852 yılında Berlin'e gönderilecek öğrenciler için önerilerinde de söz konusu endişe hissedilmektedir. Elçi, öğrencilerin dini eğitim aldıktan sonra gönderilmeleri gerektiğini ifade

⁴¹ BOA. A.MKT.NZD. nr. 215/63

⁴² BOA. A.MKT.MHM. nr. 297/45

⁴³ BOA. İ.HR. nr. 75/3658

⁴⁴ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

ederken Berlin'e tahsile giden Ali Efendi'nin böyle bir eğitim almış olması ve yine gelmeden Arapça ve Farsça öğrenmiş olmasının orada diğer bilimlerin eğitimini almasında bir alt yapı oluşturduğundan ve böyle bir eğitimin kendisine öğrenme kabiliyeti, yatkınlık ve yetenek kattığı için oradaki eğitiminde de daha başarılı olduğundan söz etmektedir. Elçiye göre, öğrencilerin gelmeden önce dini eğitim almış olmaları yurtdışındaki başarılarında da etkili olmaktadır⁴⁵.

Bu örnekte olduğu gibi yurtdışına erken yaşta gönderilmelerinin sakıncalı görünmesindeki temel kaygı, çocukların kendi dinlerini, dillerini, örf ve adetlerini öğrenmeden yabancı bir kültürde yetişmelerinin doğuracağı yabancılaşmadır. Bu kaygı, Macarların 4 ila 10 yaşları arasındaki 7'si erkek 6'sı kız 13 çocuğu eğitim için istemeleri üzerine sadrazam ve padişahın bu talebi reddederken ifade ettikleri gerekçelerde de içkindir. Sadrazam kızların tesettür zorunluluğunun orada onları zor durumda bırakacağı için gönderilmemelerini, erkek çocukların da bir din hocası eşliğinde gönderilmelerini tavsiye ederken Padişah, daha kendi memleketlerinin terbiyesini almamış bu yaştaki çocukların gönderilmelerini kesinlikle sakıncalı bulmaktadır. Padişaha göre, bu yaşta giderlerse belki milli ahlaklarını, dillerini kaybederler ve oranın ahlakıyla yetişirler. Bu sebeple bu çocukların yerine Türkçe okuyup yazmayı öğrenmiş, kendi milliyetini takdir edebilecek yaşa gelmiş çocukların gönderilmesini emretmiştir⁴⁶.

Bu kaygıların yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında zamanla yüksek okul mezunu öğrencilerin gönderilmesinin usul olarak benimsenmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Nihayet 1914 tarihinde yurtdışına gönderilecek öğrencilere dair ilan edilen nizamnamede öğrencilerin 18 ila 25 yaş arasında ve yüksek okul mezunu olmaları şart koşulmaktadır. İmparatorluk topraklarında modern yüksek okulların açılmasına hız verilirken gönderilecek öğrencilerin de bu okulların mezunlarından olmasına dikkat edilmeye başlanmıştır. Fakat öğrenciler buradaki okullardan mezun olduktan sonra da hem eğitimlerini tamamlayıcı olması için hem alanlarında pratik eğitim almaları için yurtdışına gönderilmeye devam edilmiştir. Yabancı dili iyi öğrenmiş yüksek okul mezunlarının yurtdışında kendi alanlarında tamamlayıcı bir eğitim almaları ve çalışma alanlarını görerek staj yapmaları hedef haline gelmeye başlamıştır⁴⁷.

⁴⁵ BOA. A.M. nr. 10/12

⁴⁶ BOA. İ.HR. nr. 275/16721

⁴⁷ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

Öğrencilerin Toplumsal Profilleri

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin ait oldukları toplumsal kesim öğrencilerin öğrenim gördükleri veya mezun oldukları okul öğrencilerinin, devlet memurlarının ve ordu mensuplarının ait olduğu toplumsal kesimdir.

Osmanlı geleneksel sisteminde cemaatlerin kendi içlerinde kendi hukuklarını uygulamalarının yanında devlet farklı din ve ırktan toplulukların İslam kültür ve medeniyeti çerçevesinde varlıklarını korumuş ve haklarını gözetmiştir. Her cemaat kendi eğitim kurumlarında kendi değerlerini referans alarak eğitimlerini gerçekleştirmiştir. Bu anlayışın yansıması olarak Müslüman olmayan unsurlara ve farklı ırklara yurtdışında eğitim yolunun baştan beri açık olduğu gözlenmektedir⁴⁸.

Gayrimüslimlerden zengin aileler daha öncesinden çocuklarını yurtdışında eğitime göndermektedir. Devlet politikası haline gelmesiyle de gayrimüslim çocuklar da uygulamanın içinde yer almaya başlamıştır. Daha Tanzimat ilan edilmeden masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere yurtdışında eğitim gören gayrimüslim öğrenciler vardır. 1837 yılında Paris'e gönderilen Blacque⁴⁹, 1839 yılı Mart ayında Londra'ya gönderilen Arakel⁵⁰, aynı yılın Mayıs ayında Paris'te oldukları anlaşılan tıp tahsili gören Serandi ve askeri eğitim alan Dağralı, Kaspar⁵¹ ve yine 1839 yılının Haziran ayında Paris'te oldukları anlaşılan mühendislik ve tıp tahsili gören Solipe, Boğos ve Mihail⁵² ilk örnekleri oluşturmaktadırlar. Tanzimat'tan sonra ise sayıları artarak gönderilmeye devam edilmişlerdir. 1857 yılında Ermeni cemaatinden gelen talep üzerine masrafları cemaat tarafından karşılanmak üzere fakir Ermeni çocukların gönderildiği bir okul (Mekteb-i Muradyan) açılmış olsa da⁵³ Mekteb-i Osmani'ye gayrimüslim öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir⁵⁴.

Dinî ve etnik çeşitliliğin yanında farklı sosyal sınıflardan da yurtdışına öğrenci gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerin toplumsal profili saray çevresinden yetim çocuklara kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Etnik, dini ve sosyal

⁴⁸ Bz.: BOA. C.MF. nr. 51/2534; HAT. nr. 1238/48162-O; HAT. nr. 1239/48202-A; HAT. nr. 588/28894.

⁴⁹ BOA. C.MF. nr. 51/2534

⁵⁰ BOA. HAT. nr. 588/28894

⁵¹ BOA. HAT. nr. 1239/48202-A

⁵² BOA. HAT. nr. 1238/48162-O

⁵³ BOA. İ.HR. nr. 139/7286

⁵⁴ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

aidiyetleri ne olursa olsun yurtdışına öğrenci göndermedeki öncelik, devletin modernleşme sürecinde ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmektir ve gönderilen öğrenciler de memleketlerine döndüklerinde bu amaca yönelik çeşitli devlet kademelerinde istihdam edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit kendi çocuklarının ve diğer hanedan çocuklarının fotoğraflarını içeren bir albümü 20 Ağustos 1878 tarihinde İngiltere kraliçesine göndermiştir ve bu çocukları İngiltere'ye tahsile göndereceğini haber vermiştir. Çocukların deniz bilimleri ve askeri bilimler eğitimi almaları için İngiliz Bahriye ve Topçu okullarına yerleştirilmesini istemiştir⁵⁵. Bu, hanedan çocuklarının yurtdışında eğitim almasına yönelik tespit ettiğimiz ilk teşebbüstür. Teşebbüsün gerçekleştiğine dair bir belgeyle karşılaşmasak da hanedan çocuklarını içeren talebin kendisi, yurtdışında tahsil görmeye yüklenen anlama dair ipuçları vermektedir. Bu talep uygulamanın başlamasından 48 yıl sonra meydana gelmiştir. Bu sürede dört padişahın saltanat devresi geride kalmıştır. Bu sebeple uygulamanın hanedan üyelerini içine almasının geç bir tarihte gerçekleştiği söylenebilir. Diğer taraftan hanedan çocuklarının bile eğitim için yurtdışına gönderilmesinin düşünülmesi uygulamanın zamanla kazandığı cazibeyi ve Osmanlı devlet adamları için önemini gösterir mahiyettedir. Osmanlı modernleşmesi için modern bilimlerin öğrenilmesi ve yurtdışında alınan eğitim önemli bir rol oynamaktadır.

Hanedan çocukları gibi üst düzey bürokratların çocukları da gönderilenler arasında belli bir yekûn tutmaktadır. Tanzimat döneminin ünlü siyasi simalarından ve daha sonra sadrazamlık da yapacak olan Fuad Paşa'nın oğlu Binbaşı Kazım Bey 1857 yılında Paris'te ikinci eğitim yılındayken madencilik tahsiline yönlendirilen askeri öğrenciler arasındadır. Madencilğe yönlendirilen bu askeri öğrencilerin arasında olan Binbaşı Emin Bey de başka bir üst düzey bürokratin yakını olarak dikkat çekmektedir. Emin Bey de Tanzimat Meclisi azası Rıfat Paşa'nın kız kardeşinin oğludur⁵⁶.

⁵⁵ BOA. Y.PRK.NMH. nr. 1/33

⁵⁶ BOA. İ.HR. nr. 140/7316

Yakınları yurtdışına gönderilen bürokratlar arasında bir de serdariekrem vardır. Söz konusu serdariekrem, Ömer Lütfi Paşa'dır⁵⁷. Yeğeni Ömer Bey 1855 yılında Paris'e gönderilmiştir⁵⁸. Serdariekremin yeğeni gibi aynı tarihte başka bir üst düzey bürokratin akrabası olarak Hüsnü Efendi de Paris'e eğitime gönderilenlerdendir. Hüsnü Efendi ise Topçu Miralayı Emin Bey'in oğludur⁵⁹. Vekayihane'de çalışan Arapça mütercimi Cezayirli Hamedan Efendi'nin oğlu Topçu Yüzbaşı Ali Efendi de Paris'e giden memur çocuklarına örnek teşkil etmektedir⁶⁰. Yine Hariciye kalemi memurlarından Recai Efendi'nin oğlu Mehmed Bey eğitim için Viyana'ya gönderilirken⁶¹ İstanbul Barutçubası Bogos'un oğlu Arakel ise barut imali fennini tahsil için Londra'ya gönderilmiştir⁶². Yönetim ve çevresinden gönderilen bu örneklerin yanı sıra Osmanlı vatandaşlığına iltica ettiği için dolayı ve oğlunun da Osmanlı Devleti hizmetinde bulunacağını vaat ederek oğlunun yurtdışına tahsile gönderilmesini sağlayan Doktor Serdic örneği devletin önceliğinin, modern bilimlerin tahsili ve bu tahsili gören gençlerin devlet kademelerinde istihdamı olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Doktor Serdic, Mekteb-i Tıbbiye ve Harbiye'de öğretmenlik yapan bir yabancıdır⁶³.

Gönderilenlerin hepsi yönetici elit ve çevresi değildir. Devletin zaten kendisini bakmakla yükümlü gördüğü yetim çocukların da bu yolla eğitim verilerek istihdam edildikleri görülmektedir. Nitekim 1869 yılında Paris'te 10 ila 14 yaşlarında 20 tane yetim çocuk bu şekilde eğitim görmüştür⁶⁴.

Muhtaç çocukların yurtdışında devlet hesabına eğitim almasının tek örneği bu değildir. Hüsrev Paşa'nın 1830'da önce masraflarını kendisi karşılayarak daha sonra devlet tarafından karşılanarak tahsile gönderdiği 5 öğrenciden 4'ünün kölelikten geldiklerini düşündüren ipuçları vardır. Uygulamanın da ilkleri olan bu öğrencilerin arasında yer alan ve daha sonra sadrazamlık makamına kadar yükseldiğini gördüğümüz Edhem, Sakız Adası Rumlarından ve adada meydana gelen isyanın bastırılması sırasında esir olarak İstanbul'a getirilmiştir.

⁵⁷ BOA. İ.HR. nr. 109/5349

⁵⁸ BOA. A.AMD. nr. 53/97

⁵⁹ BOA. A.AMD. nr. 53/97

⁶⁰ BOA. HAT. nr. 312/18445

⁶¹ BOA. İ.HR. nr. 150/7917

⁶² BOA. HAT. nr. 588/28894

⁶³ BOA. A.AMD. nr. 53/97

⁶⁴ BOA. HR.TO. nr. 78/33

Hüsrev Paşa tarafından satın alındıktan sonra ilk eğitimini onun konağında almıştır. Bu 5 öğrenciden Hüseyin, Ahmed ve Abdülatif de Hüsrev Paşa'nın himayesinde büyüüp eğitim almışlardır⁶⁵.

1835 yılında Viyana'ya gönderilen Rüstem de kölelikten gelen öğrencilere örnek teşkil etmektedir. Rüstem, Firari Ahmed Fevzi Paşa'nın kölesidir ve Viyana'da eğitimini tamamlayıp dönükten sonra binbaşılık rütbesine yükselmiştir. Kırım meselesinin İngiltere'deki görüşmelerinde bulunmuştur ve istihkam feriki iken vefat etmiştir⁶⁶. Osmanlı sosyal yapısının doğasında olan toplumsal kökenin devlet bürokrasisinde yer almaya engel teşkil etmeme ve köleliğin tanımlı haklarının olduğu algısının bir yansıması olarak diğer sosyal sınıflardan olduğu gibi kölelerden de yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve bunların devlet kapısında görev almaları doğaldır. Dolayısıyla köleliğin gönderilen öğrencilerin toplumsal aidiyetleri arasında sayılması gerekmektedir.

Babalarının mesleklerini tespit edebildiğimiz 12 öğrencinin toplumsal kökeni de bize yurtdışına gönderilen öğrencilerin toplumsal aidiyetleri hakkında bilgi vermektedir. Almanya'ya giden bu öğrencilerden birisinin babası ilmiyeden, birisinin çiftçi, birisinin mühendis, birisinin üst düzey bürokrat ve diğerlerinin askeridir⁶⁷.

Hanedan çocuklarından çiftçi çocuklarına kadar farklı toplumsal kesimlerden yurtdışına öğrenci gönderildiği gibi İstanbul haricinde İmparatorluğun farklı bölgelerinden öğrenci gönderildiği de olmuştur. İlk gönderilen öğrencilerin destekçileri Hüsrev Paşa 1838 yılında görev bölgesinde bulunan Samako (Bulgaristan civarı) demir dökümhanesinden yeni demir eritme ve kalıba dökme tekniklerini öğrenmeleri için altı öğrenciyi İngiltere'ye gönderilmesine ön ayak olmuştur⁶⁸. Yanya eyaleti Premedi kazasından Turhan Bey de bölgesindeki mekteplerde tahsil görüp tasdikname aldıktan sonra eğitimini tamamlamak için Paris'e gitmek istemiştir. Fakat bu amaçla yapacağı yolculuk için önce İstanbul'a geldiği dikkat çekmektedir⁶⁹. Bu sebeple öğrenciler toplumsal köken olarak imparatorluğun farklı bölgelerinden gelseler de uygulamanın İstanbul'dan yürütüldüğü söylenebilir.

⁶⁵ Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, c. 2, s. 601.

⁶⁶ Mehmed Esad, *Mir'ât-i Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Şirket-i Mertebiyeye Matbaası, 1310, s. 19.

⁶⁷ BOA. Y.PRK.ASK. nr. 19/61

⁶⁸ BOA. C.NF. nr. 1/6

⁶⁹ BOA. A.MKT.MHM. nr. 369/74

Öğrencilerin İdare ve Disiplin Yolları

Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin idare ve teftişleri bu dönemde Osmanlı yöneticilerini zorlayan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulamanın verimliliğini tartışırken yer vereceğimiz görüşlerden de anlaşılacağı üzere yöneticiler, uygulamadan tam bir verim alınamamasını öğrencilerin iyi idare edilmemesine bağlamışlardır.

İncelenen dönemde yurtdışındaki öğrencilerin işlerini buldukları merkezlere tayin edilen Osmanlı elçileri yürütmüştür⁷⁰. İstanbul'a gönderdikleri raporlardan anlaşıldığına göre verilen maaşlardan giysilerine, okudukları okullardan öğretmenlerine, gerekli eğitim araç ve gereçlerinin temininden geceleyecekleri mekanlara, eğitim durumlarından disiplinlerine, sağlıklarından gelecek gidecek öğrencilerin takibine kadar öğrencilerin bütün işlerini bu elçiler kovuşturmuştur⁷¹.

Gittikleri Avrupa devleti tarafından da öğrencilerin eğitimleriyle ilgilenmeleri için bir nazır tayin edilmiştir. Elçinin öğrencilerin takibinde irtibatta olduğu bu nazır/gözetmen öğrencilerin buldukları şehre uyumlarını sağlamıştır. Bu gözetmenler İstanbul hükümetinin onayını da alan elçi tarafından seçilmiş ve maaşlarını Osmanlı Devleti ödemiştir⁷².

Bununla birlikte öğrencilerin içinden kıdemli ve başarılı olanların diğerlerine nezaret ettiği anlaşılmaktadır⁷³. Bu durum öğrencilerin idaresinde hiyerarşik bir tabloyu resmetmektedir. Şöyle ki, öğrencilerin başında kıdemli ve başarılı bir öğrenci olabilmektedir. Ama aslında öğrencilerin işlerini yürüten buldukları devletin vatandaşı bir gözetmen vardır. Bu gözetmen Osmanlı elçisine ve o devletin Osmanlı öğrencilerinin ilgilisi kuruma hesap vermektedir. İstanbul hükümetine karşı öğrencilerden sorumlu kişi ise elçidir. İdareleri bu yolla

⁷⁰ Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, s. 490

⁷¹ Bk. BOA. İ.HR. nr. 75/3658; HAT. nr. 832/37535; HAT. nr. 827/37465 F; İ.HR. nr. 140/7320; A.MKT.NZD. nr. 255/5; A.AMD. nr. 31/88; İ.HR. nr. 11/556; HAT. nr. 829/37498 G; HAT. nr. 830/37507; İ.HR. nr. 136/7013; HAT. nr. 527/25932 B; A.AMD. nr. 79/64; İ.HR. nr. 142/7453; İ.HR. nr. 224/13076; HAT. nr. 1239/48202 A; İ.HR. nr. 256/15259; A.AMD. nr. 78/22; HAT. nr. 827/37465; HAT. nr. 1184/46720 D; İ.DH. nr. 621/43199; İ.HR. nr. 147/7729; A.MKT.UM. nr. 121/92; HR.MKT. nr. 17/48.

⁷² BOA. İ.HR. nr. 136/7013; BOA. A.AMD. nr. 71/80

⁷³ BOA. HAT. nr. 1185/46735; 1185/46746-B

sağlanan öğrencilerle ilgili Osmanlı hükümetinin İstanbul'daki muhatabı ise gönderildikleri kurumlardaki ilgili kişilerdir.

Öğrencilerin idaresi hususunda belirtilmesi gereken bir husus da uygulamanın başladığı bu yıllarda yurtdışında öğrenciliğin memuriyet gibi algılanıyor oluşudur. Bu öğrenciler mevkilerine göre maaş almışlardır ve hastalık veya ölüm veya başarısızlık gibi bir sebepten dolayı öğrencinin eksilmesi durumunda memuriyet kadrosu boşalmış gibi “yerine” yeni biri gönderilmiştir. Belgelerde⁷⁴ kullanılan “yerine gönderilme” ve “tahsile memur” edilme tabirlerinden devletin bu öğrencileri ihtiyaç duyduğu alanda tahsil görmeye *memur* ettiği ve bu görev herhangi bir sebeple yerine getirilemediğinde yerine yeni bir *memurun* atandığı anlaşılmaktadır.

Uygulamanın Ekonomik Boyutu

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının maliyeti Osmanlı Devleti'nin uygulamaya verdiği önemi ve önceliği göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Öğrencilerin mendilinden kalemine bütün ihtiyaçlarını karşılayarak eğitim almalarını sağlayan devlet, o dönemin şartlarında bunun için muazzam bir bütçe ayırmıştır. Uygulamanın getireceği faydalar göz önünde tutularak masraf ne kadar büyük olursa olsun öğrenci gönderilmeye devam edilmesi bizzat Padişah Abdülmecid'in ifadelerinde içkindir. Fakat yapılan masraf karşılığında en fazla verimi alma hususundaki kaygılardan dolayı burada modern okullar açılarak öğrenci yetiştirilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Buna göre yurtdışına gönderilen elli öğrencinin masraflıyla burada bir okul açılabilir ve okulda gerekli bilimlere aşina Avrupalı hocalar istihdam edilebilirdi. Böylece bu okulda elli kişi yerine beş yüz kişi eğitim alabilirdi⁷⁵.

Yurtdışına giden öğrencilerin en küçük şahsi ihtiyaçlarından okul masraflarına kadar bütün giderlerinin devlet tarafından karşılandığı gözlenebilmektedir. Öğrenciler maaş adı altında cep harçlıklarını da devletten almışlardır. Maaşlar yıllara, öğrencinin bulunduğu merkeze ve tahsil türüne göre değişkenlik gösterirken askeri öğrencilerin maaşları rütbelerine göre düzenlenmiştir.

⁷⁴ BOA. HAT. nr. 1321/51557; BOA. A.MKT.UM. nr. 149/47; BOA. A.AMD. nr. 77/33; BOA. İ.HR. nr. 150/7917.

⁷⁵ BOA. İ.HR. nr. 4/198

1838 yılında askeri bir öğrenci olup kimya tahsili gören Derviş'in (Kimyager Derviş Paşa) Londra'dan Paris'e nakledilmesi bize iki merkezde verilen maaş mukayese etme imkanı sunmaktadır. Derviş, Londra'da 12 lira aylık alırken buna denk olarak (muvazeneten) Paris'te aldığı maaş 350 frank olmuştur⁷⁶. Osmanlı kuruşu söz konusu merkezlerin para birimine bu merkezlerdeki sarraflar⁷⁷ aracılığıyla dönüştürülmüştür. "Poliçe"⁷⁸ olunmak" tabir edilen bu yöntemle bir merkezdeki sarraftan alınan senet, öbür merkezde aynı değerde para karşılığına çevrilmiştir⁷⁹.

Öğrencilerin devam ettikleri okul derslerinin dışında dil ve diğer dersler için ayarlanan özel hocaların maaşları yurtdışındaki öğrencilerin masraf maddeleri arasındadır⁸⁰. Maaşlarının dışında öğrencilerin diğer giderleri de devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Öğrencilerin gemi biletleri, yemekleri ve kendilerini ikamet yerlerine kadar taşıyan araba ücreti dahil olmak üzere yol masrafları devlet tarafından karşılanmıştır⁸¹. Bir okula yerleştirilinceye kadarki sürede ev, yemek, doktor, ilaç parası ve gerektiğinde otel parası, dil öğrenmeye başlayana kadar tercüman parası da eğitim masraflarının içinde yer almaktadır⁸². Okullara ödenen ödeneklerin dışında okullardaki geceledikleri odaların ücreti ve bu odalar için gerekli eşyaların ücreti de⁸³ gider maddeleri arasındadır. Ayrıca kış mevsiminde öğrencilerin bu özel odalarında ısınmak için kullandıkları yakıt parası, ağır kış şartlarında ek giysi parası, ders çalışırken yaktıkları mumların parası⁸⁴ öğrencilerin masraflarındandır. Öğrencilerin giysileri devlet tarafından satın alınırken gittikleri okulun özel üniforması varsa bu da tedarik edilmiştir⁸⁵. Öğrencilerin fesleri ise buldukları merkezlerden tedariki mümkün olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilmiş ve 100 adeti yol parası dahil olmak üzere 2025 kuruşa mâl olmuştur⁸⁶. Bunların dışında öğrencilerin

⁷⁶ BOA. HAT. nr. 1184/46720-E

⁷⁷ Sarraf: Akçe bozmak ve tebdil etmek ile ve akçeye müteallik her nev' muamelatla iştilgal eden adam, muameleci, banker. Bk. Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 823.

⁷⁸ Poliçe örneği için bk. BOA. C.MF. nr. 69/3402.

⁷⁹ BOA. C.MF. nr. 69/3402

⁸⁰ BOA. İ.HR. nr. 218/12682

⁸¹ BOA. A.MKT.MHM. nr. 29/11; C.AS. nr. 191/8251

⁸² BOA. İ.HR. nr. 140/7320; C.BH. nr. 65/3052

⁸³ BOA. A.AMD. nr. 79/64

⁸⁴ BOA. İ.HR. nr. 140/7320; İ.HR. nr. 136/7013

⁸⁵ BOA. A.AMD. nr. 53/97; A.MKT.UM. nr. 133/41

⁸⁶ BOA. İ.HR. nr. 142/7453

hastalandıklarında yapılan doktor ve ilaç parası ve ölenlerin tedfin parası da⁸⁷ devletin yurtdışına gönderilen öğrenciler için yaptığı masraflar arasında yer almaktadır.

Öğrencilerin masrafları eğitim alanlarına göre de çeşitlilik gösterebilmektedir. Örneğin 1857'de Paris'e gönderilen 56 öğrenciden tüfek imali tahsili göreceklere masraflarına tüfekçilere gerekli malzemeler eklenmiştir. İç çamaşırlarından mendillerine, üniformalarından ayakkabılarına, kitaplarından okul ücretlerine, yağmurluklarından araba paralarına bu 56 öğrencinin okullarına yerleşinceye kadarki masrafları 28.326 frank 55 sent tutmuştur⁸⁸. 1835 yılında Londra'ya mühendislik tahsili için giden öğrencilerin masraflarına ise "yer çekimine dair kitap", "vapur inşası için çelik kalem" gibi alanlarına dair giderler eklenmiştir. Yine bu öğrencilerin de gömleklerinden boyunbağlarına, yeleklerinden eldivenlerine özel eşyaları elçi aracılığıyla devlet tarafından tedarik edilmiştir⁸⁹. Bunların dışında 1840 yılında Viyana'da öğrenim gören askeri öğrencilere, at biniciliği ve kısrak terbiyesi ile ilgili ders veren öğretmenlere verilen "hediye" mahiyetindeki ücret de⁹⁰ süvarilik eğitimi aldıkları için masraf maddelerine ilave olunan farklı gider maddesine örnek olarak gösterilebilir. 1840 yılında Viyana'daki 16 askeri öğrencinin Mayıs ayı masrafı 1502 florindir. Bunun kuruş karşılığı 16.974,5'tir. Süvari ve piyadelerden oluştuğu anlaşılan bu öğrenci grubunun masraf maddeleri içinde hayvan yemi, eyer takımı, uşak gideri gibi özel masraflar vardır. Ayrıca bu öğrenciler için ücret maddeleri arasında Tarih, Coğrafya, Fransızcanın yanı sıra keman, piyano, klarnet, resim öğretmenlerinin maaşlarının da olması askeri tahsilde sanatın ihmal edilmediğini göstermektedir⁹¹.

Paris'teki Mekteb-i Osmani deneyimi ise belki masraf maddelerinin en başında yer almalıdır. Zira Avrupa'nın pahalı şehirlerinden, en azından Belçika'dan daha pahalı olduğu bilinen Paris'te⁹² yedi yıllık eğitim tarihinin ardından kapatılış sebeplerinin başında yapılan masrafın büyüklüğü yer almaktadır. Okulun hocalarının, müdürünün, Ermeni çocuklar için tayin edilen Papazın,

⁸⁷ BOA. İ.HR. nr. 224/13076; İ.HR. nr. 77/3778; HAT. nr. 1239/48202 A; C.MF. nr. 81/4004

⁸⁸ BOA. HR.TO. nr. 427/6

⁸⁹ BOA. HAT. nr. 527/25932-C

⁹⁰ BOA. HAT. nr. 661/32265-B

⁹¹ BOA. C.MF. nr. 4/179

⁹² BOA. İ.HR. nr. 191/10699

doktorun maaşı, okula özel ayyıldızlı üniformaların, feslerin ücretiyle okulun gider kalemleri çeşitlenmektedir⁹³. Mekteb-i Osmani'nin, kapatılmadan önce, 1864'ün Mart ayı masrafı 6667 frank 25 sente ulaşmıştır. Buna mutfak ve diğer masraflar ile hoca ve hizmetlilerin maaşı, bu okulda ve dışarıda eğitim gören öğrencilerin maaşı dahildir⁹⁴.

Diğer taraftan Avrupa merkezlerinde öğrenci okutmak hayli pahalı bir uygulamadır. Bir de Osmanlı Devleti oradaki öğrencilerin Avrupa'da kendilerini en iyi şekilde temsil etmelerini istediği için kılık ve kıyafetlerine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına azami dikkat etmiştir⁹⁵. Bu durum masrafları daha kabartmaktadır. Fakat buna rağmen öğrenciler verilen harçlıklar yetmediği için sıkıntı çekmişlerdir. Yurtdışında okuyan öğrencilere dair arşiv belgelerinde elçilerin masrafları sayarak yetmeyen kaynağın artırılması taleplerini⁹⁶ içeren belgelerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktur. Maaşların ve ödeneğin gecikmeli gelişi ise⁹⁷ yurtdışındaki öğrencilerin mağduriyetini artıran bir başka unsur olarak görünmektedir.

İstihdam Edildikleri Alanlar, Etkileri ve Verimlilik

Avrupa'nın belli merkezlerine gönderilen öğrencilerin döndüklerinde Osmanlı'nın askeri fabrikası olan ve ağır sanayi ve teknoloji üreten Tophane, Baruthane, Tüfekhane, Fişekhane ve Dökümhane gibi üretim merkezlerinde görev alması amaçlanmıştır. Yurtdışında eğitim gören öğrenciler sadrazamlık, nazırlık, büyükelçilik, orduda komutanlık, valilik, devlet şuralarında azalık, açılan modern okullarda hocalık, mühendislik, doktorluk, mütercimlik, müze ve kütüphane müdürlüğü gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Bu öğrencilerin arasında önemli sanat dallarında yetişen ressam, şair, yazar gibi sanatkarlar da vardır⁹⁸.

⁹³ BOA. A.MKT.MHM. nr. 312/73; İ.HR. nr. 207/11918; İ.HR. nr. 211/12192; İ.DH. nr. 508/34563

⁹⁴ BOA. İ.HR. nr. 206/11896

⁹⁵ BOA. İ.HR. 211/12192

⁹⁶ Örnek olarak bkz.: BOA. A.MKT.UM. nr. 133/41; İ.HR. nr. 136/7013.

⁹⁷ BOA. C.MF. nr. 47/2341; HAT. nr. 1184/46720-D

⁹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998, c. 2, s. 295.

Ayrıca bu öğrenciler görev aldıkları kurumların reforma tabi tutularak modernize edilmesinde de rol almışlardır. Döndüklerinde Mühendishanelerde⁹⁹, Tophane’de¹⁰⁰, Harbiye Mektebinde¹⁰¹, Tıbbiyede görev alan öğrenciler bu eğitim kurumlarının modernleşmesinde etkin oldular.

Osmanlı eğitim sisteminde yapılan reformlarda da yurtdışında öğrenim görenlerin etkileri olmuştur. 1845 yılında bu alanda etkileri hissedilmeye başlanmış söz konusu amaca yönelik bu yıl kurulan sekiz kişilik komisyonda bulunan Avrupa’da eğitim almış Harbiye müdürü Emin Paşa ve yine batı dili ve kültüründen haberdar Keçecizade Fuat Efendi gibi azaların etkisiyle eğitimde Batılı tarzda yenilenmeye imza atılmıştır¹⁰². Ama şüphesiz eğitimde yeniliklere imza atan en önemli isimler yurtdışında eğitim gören Kimyager Derviş Paşa¹⁰³, Selim Sabit ve Hoca Tahsin Efendiler olmuşlardır. Son ikisinin Paris’e gönderiliş amaçları kurulacak yüksek öğrenim kurumu Darülfünun için bilimsel hazırlık yapmaktır¹⁰⁴ ve döndüklerinde maarifte istihdam edilmişlerdir¹⁰⁵.

Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin istihdam edildiği bir alanın da devlet büroları (kalemler) olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Tercüme büroları ve Hariciye nazırlığının bürolarında Batı dili, kültürüne ve batı tarzı bürokratik işleyişe aşina kişilere ihtiyaç duyulması bu alanlarda yurtdışında eğitim gören öğrencilerin istihdamının önemini hissettirmiştir.

Peki, devletin bu dönemde ihtiyaç duyduğu yenilenme ve modernleşmenin kadrosunu oluşturmak için hiçbir masraftan kaçınmayarak öncelediği¹⁰⁶ yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasından beklenen verim alınmış mıdır? Osmanlı modernleşmesini konu eden literatürde “başarısızlık” değerlendirilmesinde vurgulanan ehliyetli kadro eksikliğine çözüm olarak başvuru bu uygulamaya rağmen modernleşmenin beklenen sonuca ulaşmamasının nedeni ne olabilir?

⁹⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1940, c. 2., s. 278; Mehmed Esad, *Mir’at-i Mühendishane-i Berr-i Hümayûn*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312, s. 66.

¹⁰⁰ BOA. A.MKT.NZD. nr. 71/54

¹⁰¹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 306, 309.

¹⁰² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 368.

¹⁰³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: (Başlangıçtan 1982’ye Kadar)*, s. 147.

¹⁰⁴ BOA. İ.HR. nr. 137/7068

¹⁰⁵ BOA. A.MKT.NZD. nr. 422/37

¹⁰⁶ BOA. İ.HR. nr. 4/198

Öncelikle belirtmek gerekir ki; yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının amacı, uygulayıcılarının ifadeleriyle gerekli bilim ve fenlerin öğrenilmesi ve bu alanlarda beceri kazanılmasıdır. Uygulamanın başarı ve başarısızlığını tartışan Osmanlı bürokratına göre, ana sorun öğrencilerin iyi idare edilmemesidir. Disiplin ve idarenin tam olmayışı öğrencilerden tam verimin alınmamasına sebep olurken masrafların artmasıyla sonuçlanmıştır¹⁰⁷. Asıl olan modern bilginin öğrenilmesi ve teknik becerinin kazanılması olduğuna göre yurtdışına gidenlerle elde edilen birikimin de yardımıyla burada modern okulların açılması kararı¹⁰⁸ hiç şüphesiz farklı bir ülkede, farklı bir toplumsal düzende ve farklı bir eğitim sisteminin kuralları altında öğrencilerin idare edilmesinin zorluğunun ve bu aşırı masraflı uygulamanın alternatifi arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim sürecin sonunda, Meşrutiyetin ilanından önce öğrenci gönderme uygulamasının durdurulmasında içeride açılan okullardan alınan verimin de etkisi olduğu açıktır. Fakat yurtdışında eğitim gören öğrencilerin eğitim dahil olmak üzere devlet kurumlarındaki yenilikçi etkileri bu süreçte görmezden gelinemeyecek bir gerçek olarak kendini göstermektedir.

Bununla birlikte gerek yurtdışında iken öğrencilerin disiplin ve idarelerinin daha sıkı tutulmasını ve gerekse döndüklerinde en üst verim alınacak uygun alanlarda istihdam edilmelerini sağlayan daha başarılı bir idare şekli uygulamanın başarısını artırıcı olabilirdi. Daha uygulamanın 20. yılında öğrencilerin durumuna bakılarak hepsinin geri çağırılma ihtiyacı hissedilmesi bu yorumu desteklemektedir. 1851 yılında Paris'e giden Maarif müdürü Kemal Efendi askeri öğrencilerin haricinde diğerlerinin hemen İstanbul'a geri getirilmelerinin daha hayırlı olduğunu bildirerek oradaki öğrencilerin disiplin altına alınamadıklarını kaydetmektedir¹⁰⁹.

Verimliliği düşüren diğer bir etkenin de öğrencilerin eğitim aldıkları yer ile istihdam edildikleri memleketlerinin koşulları arasındaki farkın olduğu görünmektedir. Bu sebeple Paris'te eğitim görerek gelen Nazım Efendi İstanbul'da Mahrec-i Aklam'dan da mezun olduktan sonra Hariciye kalemine memur olarak atanmıştır. Burada da bir süre stajyer olarak görev yaptıktan sonra maaşlı memur statüsüne yükselebilmiştir¹¹⁰. Bu örnekte de görüldüğü

¹⁰⁷ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

¹⁰⁸ BOA. İ.HR. nr. 4/198

¹⁰⁹ BOA. İ.HR. nr. 75/3658

¹¹⁰ BOA. MF.MKT. nr. 31/7

gibi, yurtdışında eğitim gören öğrenciler, yabancı bir merkezde aldıkları eğitimden kazandıkları bilgiyi memleketlerinin şartlarına ve kurumsal teamüllerine uyarlamak zorunda kalmışlardır. Bu uyumsuzluk yurtiçindeki okullara ağırlık verilmesinde etkin bir sebep olarak görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı yüksek okullarından mezun öğrencilerin de modern mesleki formasyonu edinebilmek için yurtdışında staj ve ihtisas yapmaya devam etmeleri zorunlu görülmektedir¹¹¹.

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin Osmanlı Devletinin 19. ve 20. yüzyıllarında eğitim, bilim, teknoloji, kültür, sanat hayatlarının modernleşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Fakat bu öğrencilerin araştırmaya dayalı yeni bilgileri üretme ve yerli bilim geleneğini oluşturma yönünde eksik kaldıkları eleştiri konusudur. Modernleştirme literatüründe bu duruma açıklama olarak yeniliklerin, bilgi ve teknolojinin nakledilmesiyle yetinilerek bunların zihniyet ve dünya görüşü halini alamaması gerekçe gösterilmektedir.

Yurtdışına öğrenci gönderme olgusu üzerinden bu durumu sınıadığımızda bu süreçte asıl amacın modern bilgi ve tekniğin öğrenilerek Osmanlı Devleti'nin koşullarına uyarlanması olduğu görülmektedir. Uygulayıcıların, zihni yapılarını ve dünya görüşlerini modern bilim ve teknolojiye engel olarak görmedikleri ve bunların değiştirilmesi yönünde de bir kaygıya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Literatürde yer alan zihni yapının ve dünya görüşünün modern bilgi ve tekniği üretecek şekilde değişmesi gerektiği yorumu, anakronik bir değerlendirme şekli olarak görülmektedir. Bunun, başka bir medeniyette üretilen bilgi ve teknolojinin o medeniyetin sosyo-kültürel yapısı göz ardı edilerek aktarılıp aktarılamayacağı konusu ile birlikte tartışılması gerekmektedir. Zira bu durum dışardan alınan bilgi ve teknolojinin kendi sosyal, siyasal ve ekonomik kurumlarımıza nasıl uyarlanacağı sorununu birlikte getirmektedir. Osmanlı Devleti incelediğimiz dönemde modernleşme politikaları çerçevesinde yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başvurmuştur ve süreç içerisinde verimlilik değerlendirmeleri yaparak; yurtiçinde modern bilginin üretildiği alternatif kanallar oluşturarak dönemin sonunda uygulamaya son vermiştir.

¹¹¹ BOA. İ.HR. nr. 211/12192

Sonuç

19. yüzyıl Osmanlı tarihini konu eden eserlerde yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başvurulmasında dört ana sebebin öne çıktığı gözlenmektedir. Bunlar; orduya ehliyetli subay ihtiyacı, açılan modern okullara eğitmen ihtiyacı, devlet bürolarına memur ihtiyacı ve gelişen Osmanlı sanayine kadro ihtiyacıdır. Arşiv kaynaklarını merkeze alarak yaptığımız çalışma da öğrenci gönderme uygulamasına başvurulmasına yönelik literatürde öne çıkan bu saikleri doğrulayıcı olmuştur. Ancak belgelerin ortaya koyduğu tablo, olgunun daha kapsamlı ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Zira Osmanlı Devleti 19. yüzyılda girdiği siyasi ilişkiler çerçevesinde ıslah etme durumunda kaldığı devlet kurumları için gereken modern bilgiyle mücehhez kadronun temini için yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını başlatmıştır. Öğrencilerin gönderildikleri eğitim alanları resimden askerliğe, fotoğrafçılıktan ziraata... çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu girdiği siyasi ilişkiler çerçevesinde yöneldiği ve ihtiyaca en iyi cevap verebilmesi bakımından öne çıkan çeşitli Avrupa merkezlerine çok sayıda öğrenci göndermiştir.

Türk modernleşmesine ilişkin kanaatlere yön veren önemli metinlerde Osmanlı Batılılaşma çabalarının sathi olduğu ve Batı'nın gerektiği kadar kavranamadığı, zihinsel yapısının anlaşılamadığı yorumları öne çıkmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda girdiği siyasi ilişkilerden doğan ihtiyaca binaen yeni kadro yetiştirme ve bu bağlamda yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını incelediğimizde Türk modernleşme sürecine dair geliştirilen açıklamaların farklı bir bakış açısıyla, derinliğine yeniden okunması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yurtdışına gönderilen öğrencilerin iyi bir eğitim almaları ve iyi yetişmeleri için ciddi miktarda kaynak ayrılmasından ve eğitimlerindeki verimin artırılması için gösterilen titizlikten siyasi karar vericilerin aslında modern çağda meydana gelen gelişmeleri kavrayıp devlet bünyesinde üretmeyi ne denli önemsedikleri ve merkeze aldıkları anlaşılmaktadır.